

ДЕЯКІ ЗАУВАГИ ПРО ОРГАН У СХІДНІЙ ЄВРОПІ 17 століття

Коли 757 року візантійський імператор Константин Копронім подарував королю Піппену, правителю франкської держави, орган, цей інструмент належав до найбільших цінностей візантійської музичної культури. На Сході у той час орган мав за собою вже досить тривалу історію розвитку. Цікаво, проте, зазначити, що цей інструмент зазнав свого найбільшого розвитку не на Сході, а в Західній Європі, її органну культуру можна справедливо назвати одним з найбільших досягнень західноєвропейської музичної культури.

Одна з найважливіших причин цього полягає, очевидно, у тому, що орган у Західній Європі відігравав важливу роль як у світському, так і церковному музичному житті, тоді як у Візантії він належав лише до світської музичної культури. У східноєвропейських (тобто православних) народів візантійського обряду органи як музичні інструменти взагалі були суворо заборонені в церкві. Це стосується болгарів, румунів, росіян, українців, білорусів та ін., тоді як інші народи Східної Європи, які в релігійному відношенні були зорієнтовані на західну, тобто римо-католицьку традицію — поляки, угорці, чехи, литовці та ін. — дуже охоче використовували в храмі інструменти. Щоправда, важко було б провести географічну лінію поділу між обома зонами впливу, оскільки часто різні народи живуть поряд у тому самому регіоні. Так поступово утворювалася *змішана зона*, межі якої пролягали то далі на захід, то на схід, відповідно до тієї чи іншої політичної, релігійної чи культурної ситуації у Східній Європі. Ця *змішана зона*, де зустрічаються західне та східне християнство, охоплювала частково території Польщі, Чехословаччини, Угорщини та Радянського Союзу. На цих землях зустрічалися храми, часто у тих самих містах і селах, як з органом, так і без нього — тобто сусідами були храми православної та західної орієнтації. У 16 і першій половині 17 ст. межа цієї *змішаної зони* була висунута найдалі на схід. У той час майже вся українська територія належала до Польської Корони. З цим була пов'язана значна експансія на схід західного християнства та поширення там органу як церковного музичного інструменту. Поляки з їхнім католицьким месіанством відігравали у цьому велику роль. В результаті орган часто вважався на сході ознакою західного впливу і ставав іноді об'єктом суперечок у конфліктних ситуаціях.

Багато православних вважає орган засобом впливу на населення з метою навернення до римо-католицизму. А перехід до католицизму мав не лише церковне, але й політичне значення, оскільки національне здебільшого було пов'язане з релігією. У колишній Польщі римо-католик був поляком, у той час як православний міг бути росіянином, українцем чи білорусом. Отож, хто залишав православну віру і переходив на римо-католицизм, той залишав також свій народ і приєднувався до поляків.

Коли пізніше більшість українських територій належала Російській імперії, межі змішаної зони змістилися більше на захід. Внаслідок цього поступово виникала цікава ситуація, пов'язана із вживанням органу як церковного інструмента. Греки та росіяни, послідовно дотримуючись візантійської традиції, не допускали органу, поряд з іншими музичними інструментами, до церкви. Натомість в українців і вірменів відношення до органу було значно ліберальнішим. Далі докладніше розглядатиметься місце органу у двох найбільших народів Східної Європи — українців та росіян. Обидва належать до східної християнської церкви, виявляючи, проте, у цьому питанні деякі принципові відмінності.

Орган в українців. В українському народі можна відрізнити одну частину, зорієнтовану в релігії на Рим, хоч і вона зберегла візантійський обряд (греко-католики чи уніати, з'єднані з Римом 1596 року), та іншу частину, православну, яка у своєму обряді була зорієнтована на Царгород і згодом на Москву. Серед обох груп населення відомі випадки, коли в церкві під час служби використовувався орган чи навіть оркестр. Це було більш характерним у давніші часи, ніж у пізніші, проте аж до Другої світової війни в Україні були церкви з органом чи фісгармонією. Назвемо для прикладу відоме серед українців місце полонництва Гошів на Прикарпатті, де в церкві василіянського монастиря знаходився орган, на якому грали також під час Служби Божої. До Гошова щороку тягнулися тисячі полонників з різних частин Західної України (Галичини) і, наскільки відомо, це нікого не шокувало; паломницька церква в Гошові була зруйнована під час Другої світової війни. В емігрантських колах післявоєнного часу лунали голоси, що домагалися введення органу в церкві. Проте тенденція до збереження візантійської традиції виявилася сильнішою за орган та органну музику¹.

Якщо у цих випадках йдеться про українців греко-католиків, то по відношенню до православних того періоду, коли православна

¹ М. Антонович. Українська церковна музика і органи, *Християнський голос*, 1956, № 52-58 (див. передрук статті у нашому збірнику — ред.); Р. Климкевич. Наш обряд і церковні органи, *Християнський голос*, 1956, ч. 37.

церква України ще не була приєднана до московського патріархату, були відомі деякі факти використання органу як церковного інструменту. Павло з Алеппо, який у 50-х роках 17 ст. з патріархом антиохійським Макарієм відвідав Україну та інші східноєвропейські країни, згадує у своєму описі подорожі два українські міста, Умань і Маньківці, де в церквах співав хор у супроводі органу. В Умані в той час була церква з чудовою дзвіницею. Під цією дзвіницею над входом до церкви стояли співаки за решіткою і співали зі своїх нот з *органом*.

Він говорить: «Також після прочитання Євангелія і під час канону вони співали з органом»². З цього можна зробити висновок, що в деяких українських церквах орган так засвоївся, що у найважливіших місцях Літургії він функціонував самотійно. Про церкву в Маньківцях Павло з Алеппо повідомляє, що там також співаки співали з органом, стоячи за решіткою, та зауважує, що все це залишилося з польських часів³. Тут ще можна поміркувати про те, що в такий же сам час українські козаки під проводом гетьмана Богдана Хмельницького вели визвольну боротьбу проти поляків і проти католицизму. Орган вважався певною мірою символом римських католиків і тому з ним вели боротьбу східні владики. У зв'язку з цим вартим уваги є те, що на органі грали в українській церкві під час візитів православного владики: отже, гра на органі не сприймалася як антиправославна акція.

У цій увазі до інструментальної музики можна побачити зв'язок українців з західною культурою. Так відомо чимало випадків, коли українські єпископи утримували цілі оркестри⁴. Єпископ Кипріян Жоховський⁵ (†1693 р.) сам іноді грав у церкві під час своїх візитів, і повідомлялося, що під час Служби Божої в одному селі, коли оркестр почав грати, люди почали танцювати, замість молитися. Навіть відомий Почаївський монастир у 18 ст. володів великим оркестром⁶. У 1592 р. константинопольський патріарх звернувся у грамоті до українців (тоді русинів) і надав їм права вживати багатоголосний спів, але з заборонаю використовувати у церкві орган. Відомим був також оркестр Київської академії⁷. Він грав не

² Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанного его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским, Москва 1896, вып. II, с. 22-23.

³ Там же, с. 27.

⁴ М. Грінченко. Історія української музики, Нью-Йорк 1961 (друге вид.), с. 81.

⁵ Jerzy Gołos. Nowo znalezione rękopis biblioteki Jagellońskiej jako źródło do historii kontaktów polsko-ruskich. *Polsko-rosyjskie miscellanea muzyczne*, Red. Z. Lissa, Kraków 1967, s. 50 (пор.: Bartoszewicz. Cyprian Żochowski, *S. Olgebrand. Encyklopedia powszechna*, t. 28, Warszawa 1863, s. 1005.).

⁶ Іларіон. Свята Почаївська лавра, Вінніпег 1961, с. 152.

⁷ П. Козицький. Спів і музика в Київській академії за 300 років її існування, Київ 1971, с. 69.

у церкві, але мав вирішальний вплив на формування української духовності.

Багатоголосна музика та її застосування у східній християнській церкві іноді викликають думки, головно в російській і, частково українській музикознавчій літературі, що багатоголосся в церковній музиці було запроваджене як засіб для боротьби з католицизмом і щоб знейтралізувати притягаючу силу органу⁸. Без сумніву, багатоголосна музика колись на сході викликала асоціації зі звуками органу. Так, згаданий вище Павло Аленський, описуючи багатоголосну музику, почуту в Україні, писав, що за звучанням цей спів був *подібним до органа*, а окремі партії сприймалися як *голоси*, які заміняли орган⁹. Російський священник Лук'янов, який відвідав Київ на початку 18 ст., назвав почуту багатоголосну музику *співом органа*¹⁰.

Припущення, що багатоголосна музика в українських церквах була введена як еквівалент до органа і тим самим була суперечливим засобом проти католицизму, заводить нас надто далеко. Давніша підготовка багатоголосся в українській церкві могла б вказувати на наслідок певного культурного розвитку й близької спорідненості з західноєвропейською музичною культурою¹¹.

Вже у часи Київського князівства (9-13 ст.) підтримувалось багато контактів з Західною Європою. Вони посилилися під час входження України до Польської Корони. Багато українських студентів навчалися в західноєвропейських університетах, серед них також в Утрехті та Лейдені. Юрій Котермак (1430-1494) деякий час був ректором Болонського університету. Багато українських музикантів, серед них чимало співаків, перебували при польському королівському дворі і при дворах магнатів, де утримували також багато західноєвропейських музикантів і де знали та плекали західноєвропейську музику. Унія з Римом (Берестя, 1596) посилила не лише церковні, але й культурні контакти. Названі зв'язки створювали важливі передумови для підготовки багатоголосся та його подальшого розвитку в українців.

Орган у росіян. Російська церква дотримувалася точного збереження візантійського обряду, так що орган як церковний інструмент у російській православній церкві не відігравав жодної ролі. Відомості про орган у росіян знаходимо лише при дворах московських бояр і російських царів. Перші такі звідомлення відносяться до кінця 15 ст. У 1490 р. до Москви на запрошення з

⁸ Нариси з історії української музики, ч. 1. Київ 1964, с. 113.

⁹ Путешествие антиохийского патриарха Макария, с. 61.

¹⁰ Там же, с. 149.

¹¹ О. Горбач. З історії української музичної термінології, Мюнхен 1965, с. 23.

Риму прибув органіст Йоган Сильвестер¹². Це запрошення було пов'язане з візантійською принцесою Софією Палеолог, яка в 1472 р. була одружена з великим московським князем Іваном III Васильовичем. Її юність пройшла в Італії і вона всіляко сприяла тому, що в кінці 15 ст. до Москви приїхало багато італійських митців і ремісників, серед яких був і органіст Йоган Сильвестер.

Інша звістка з кінця 16 ст. пов'язана з англійським дипломатом; він пише про велике захоплення московською царицею органом та його могутнім звучанням, вона також цікавилася клавикордом. Навколо її палацу збиралися тисячі людей, щоб послухати гру на органі¹³.

Є також повідомлення з 17 ст.: при дворі царя Михайла Федоровича, російського царя з 1613 по 1645 роки, жили органний майстер Проскуровській та органіст Завальський польського чи українського походження¹⁴. Повідомлялося, що до 1617 р. у палаці для розваг — *потешной палате* — знаходився орган¹⁵. У повідомленні з 1630 р. мовиться про двох органних майстрів з Голландії: братів Ганса і Мельхарта Лун, які разом із своїми двома підмайстрами прибули для побудови органів¹⁶, один з яких 1663 р. було подаровано до Персії¹⁷. Начебто у 1667 р. для розваг московського царя при його дворі грав органіст із Смоленська Василь. Саме з 17 ст. походить звістка про дворянина з Смоленська Гутовського, який був органістом¹⁸. Те, що інструменти інтенсивно вживалися і тому, можливо, з ними не завжди обходилися дбайливо, вказує повідомлення з 1687 р.: у скарбниці царської палати знаходився орган з 220 трубами, клавіатура і прикраси якого були пошкоджені і бракувало 50 труб¹⁹. 1690 р. з маєтку князя Голіцина до скарбниці Петра Великого було взято три органи вартістю по 200 рублів кожний і два менші по 120 і 30 рублів²⁰. Це, зокрема, підтверджує поширення органу при дворах багатих дворян.

Отже, коли царський двір і дворянство виявляли інтерес до органа, то православне духовенство, навпаки, було проти використання органа та інших музичних інструментів, які й поза церквою сприймалися вороже. Практично протягом усього 17 ст. церква вела

¹² Н. Финдейзен. Очерки по истории музыки в России, т. 1, Москва 1928, с. 239.

¹³ Там же, с. 239-240.

¹⁴ И.А. Шляпкин. Дмитрий Ростовский и его время (1651-1709), Санкт-Петербург 1891, с. 65.

¹⁵ И. Забелин. Домашний быт русских царей, Москва 1895, с. 228.

¹⁶ Н. Финдейзен. Очерки, т. 1, с. 310.

¹⁷ И. Забелин. Домашний быт, Москва 1901 (2-е изд.), с. 442.

¹⁸ И.А. Шляпкин. Дмитрий Ростовский, 65.

¹⁹ Jerzy Gołos. Polsko-Rosyjskie kontakty w muzyce świeckiej do końca XVIII w., *Polsko-rosyjskie miscellanea muzyczne*, Red. Z. Lissa, Kraków 1967, s. 21-22.

²⁰ *Ibidem*, s. 229.

боротьбу проти музичних інструментів, які конфісковувалися і знищувалися. Звучання органа вважалося *бездушним* чи *чуттєвим*. Слухання органа було гріхом і потрібно було після його слухання сповідатися²¹. Так, для великої частини народу орган та його музика залишалися невідомими. Лише в наш час, після 1917 р., поступово у концертних залах і консерваторіях деяких великих міст Радянського Союзу появились органи і, таким чином, поступово *широка російська публіка* все ж змогла познайомитися з цим величним інструментом та його музикою.

Einige Bemerkungen über die Orgel in Osteuropa im siebzehnten Jahrhundert, *Visitatio Organorum*, I, Buren 1980, S. 11–116.

Переклад Оксани Решетило та Андрія Ясіновського.

²¹ Г. Піхура. Царкоўная музыка на Беларусі. *Божым шляхам*, Лондон 1964. № 84, с. 5.